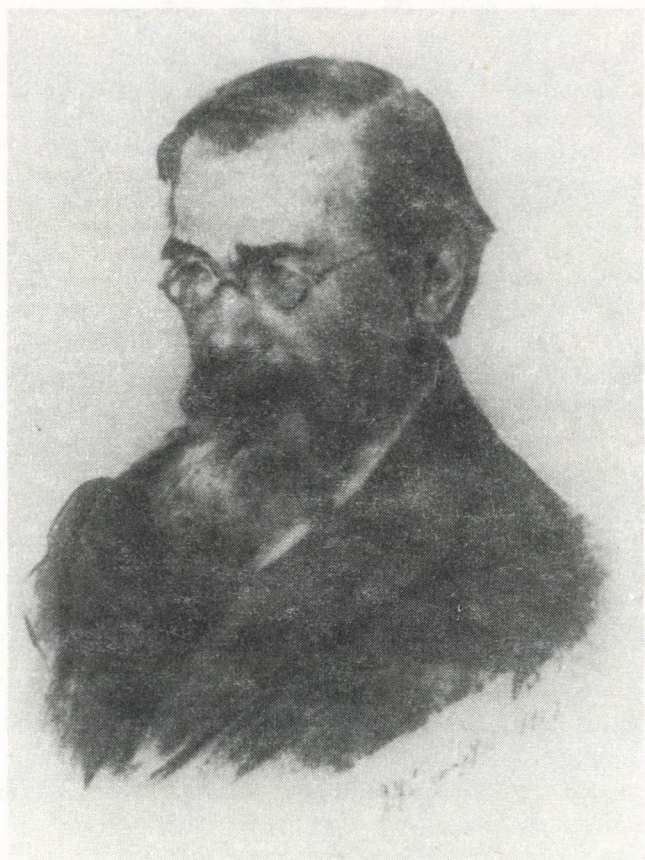

SZVÁK GYULA:

VASZILIJ OSZIPOVICS KLJUCSEVSZKIJ

A ma történéskének, amikor azt a feladatot vállalja magára, hogy néhány oldalon bemutassa Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkijt, a legnehezebb feladatot talán az jelenti, hogy visszafogja magát az őt minősíteni kívánó jelzők használatában. Akaratlanul is elótolulnának ilyen meghatározások: a 19. század „legnagyobb”, vagy legalábbis „legnagyobb hatású” vagy ha még inkább pontosítani akarjuk; „legnagyobb orosz polgári” történéské. Csakhogy, ami a felnövekvő történéské és nem történéské nemzedékre gyakorolt hatást illeti, abban saját kora viszonyai között Karamzin se maradt el mögötte, míg a „legnagyobb” kitüntető titulust sokan a század közepén munkálkodó Sz. M. Szolovjovnak hajlamosak adományozni. Utóbbiak értékítéletét feltehetőleg nagyban befolyásolja az a körülmény, hogy Kljucsevszkij már a következő nemzedékhez tartozott, s mint ilyen megérte a 20. századot is, amely az orosz történéskírás periodizációjában a polgári történéskírás „krisisének”, majd „felbomlásának” kora. Úgy véljük, helyes hát, ha elhagyjuk a sommás – nagyobbrészt a jelzők milyenségében és mennyiségében megnyilvánuló – értékeléseket. Ezek helyett talán megengedtetik egy szubjektív észrevétel: e sorok írója nem találkozott még olyan egy történéské által írt Oroszország története-szintézissel, amelynek az orosz történelem menetére vonatkozó megállapításai olyan meggyőzőek lennének, a forrásokat párhuzamosan olvasván, mint V. O. Kljucsevszkijé.

V. O. Kljucsevszkij (1841–1911) falusi lelkész családból származott, s mint ilyen, őt is papi pályára szánták. A papi szemináriumot otthagyván azonban 1861-ben Moszkvába ment, s ott beiratkozott a Moszkvai Egyetem Bölcsészettudományi Karára, amelyen 1865-ben végzett el. Ezután ugyanitt az orosz történelem tanszéken „gyakornokként” tevékenykedett, majd 1871-től a moszkvai Hittudományi Akadémián tanított. Később még több felsőoktatási intézményben oktatott, 1879-ben pedig elfoglalta mestere, Sz. M. Szolovjov helyét a Moszkvai Egyetem Orosz Történelem Tanszékének új professzoraként. Karrierjének további állomásai – csakúgy mint az I. Állami Duma kadét képviselőjelöltségéig „ívelő” politikai pályafutása – ismertetésétől e rövid bemutatásban eltekintünk. Fontosabbak az orosz történelemről vallott nézetei, amelyek a múlt század második felében uralkodó

tudományos normák szerint *közvetlenül* nem befolyásoltattak a régmúlt eseményeit kutató történész pártállásától.

Tudományos pályájának első jelentős állomása, az akkori szokásoknak megfelelően, a magiszteri disszertáció 1871-ben történő megvédése volt. „Az ó-orosz hagiográfiák, mint történelmi források” címet viselő monográfiájában Kljucsevskij hozzátéve 160 hagiográfiát, mintegy 5.000 másolatban kutatott fel és vizsgált meg. Munkája az elvégzett hatalmas méretű forráskritikai munka, illetve a szentek életéről szóló forrásoknak a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásokba való bevonása miatt ma is alapvető műnek számít. Kljucsevskij kezdeti érdeklődése egyébként is egyháztörténeti jellegű volt. Már disszertációja megjelenése előtt több jelentős tanulmányt publikált e témakörben, s ezekből is nyilvánvalóvá válik, hogy a szerzőt az egyháztörténet, mint a gazdaság- és társadalomtörténet segéd-diszciplínája érdekelte. E korai szakaszából említésre méltó még az 1865-ben megjelent „A külföldiek elbeszélései a Moszkvai Államról” című munkája, főként azért, mert az elmúlt évtizedekben nem született a témáról hasonló összefoglalás.

1882-ben jelenik meg Kljucsevskij addigra már évtizedes kutatásait összefoglaló és egyben méltó módon lezáró szintézis-jellegű műve, egyben doktori disszertációja, a „Bojár дума a régi Oroszországban”. Az első pillantásra kissé szűk problematikát takaró cím mögött valójában a 10–18. századi orosz történelem rajza húzódik. Mivel Kljucsevskij a bojár dumának kitüntetett szerepet tulajdonított a régi Oroszországban, ezen intézmény történetének nyomomonkövetése gyakorlatilag egyet jelentett számára a jelzett korszak orosz társadalmi-politikai történetének megírásával. Munkája az orosz történelem fejlődésmenetére vonatkozó nézeteinek szilárd rendszeréről árulkodik, egy zárt egészet alkotó történeti koncepció bontakozik ki belőle. Ez alkotta vázát nagyhirű egyetemi előadásainak, amelyek nyomtatásban csak később jelentek meg, és Kljucsevskij legnagyobb történetírói teljesítményeként tartják őket számon. Mielőtt ezek ismertetésére rátérnénk, hadd soroljunk fel csupán néhány olyan művét életének hátralevő évtizedeiből, amelyek némelyike sok tekintetben máig megőrizte jelentőségét: „A 16.–18. századi orosz rubel a maihoz való viszonyában.” (1884), „Az örökös jobbagyság létrejötté Oroszországban” (1885), „A fejadó és a jobbagyság intézményének megszüntetése Oroszországban” (1885), „II. Katalin császárnő” (1896), „Nagy Péter munkatársai között” (1901) stb.

Kljucsevskij „Előadásainak” zömét az 1870–80-as években dolgozta ki, s első két kötete sokszorosított formában 1884–85-ben látott először napvilágot. A későbbiek során is, egészen élete végéig, pontosította őket és

első négy kötetét maga rendezte sajtó alá az 1904-től 1911-ig terjedő időszakban. Az „Előadások” utolsó, ötödik, kötetének megjelenésére azonban már csak halála után, 1917-et követően került sor. Az Októberi Forradalom után háromszor is kiadták – legutóbb az 50-es évek második felében –, s remélhetőleg az Európa Kiadó „Clio” sorozatában nemsokára a magyar olvasók is megismerkedhetnek vele egy rövid válogatás erejéig.

Az „Előadások” három részből áll: a történelem metodológiájából, a tulajdonképpeni orosz történetből, illetve egyes részproblémákat, vagy historiográfiai, forráskritikai kérdéseket tárgyaló speciális kollégiumokból. Az első és utolsó részt terjedelmi okokból ismertetésünkben elhagyjuk és rátérünk az orosz történelem menetére vonatkozó nézetek bemutatására. Csupán annyit jegyeznénk meg, hogy a korában divatos, ám ma már kissé zavarosnak ható fejtegetése a történelem metodológiájáról szerencsére egy cseppet sem befolyásolja magára a történelemre vonatkozó nézeteit.

Kljucsevszkij a következő négy periódusra osztotta az általa tanulmányozott orosz történelmet:

1. „A dnyeperi, városi, kereskedő Oroszország”. Ez az orosz történelemnek a 8. századtól a 12. századig terjedő szakasza, amelyben a keleti szlávok a Dnyeper környékére koncentráálódtak. Különösen nagy szerepet játszottak ebben az időszakban a közvetítő kereskedelmet lebonyolító városok, amelyek a keleti szlávok szétvándorlása nyomán jöttek létre. Később megalakultak az első varég fejedelemségek, s ezek a varégek döntő szerepet játszottak a kijevi állam megalapításában. Ezáltal egyfajta kettősség alakult ki: A Rurik-ház tagjai álltak a trónöröklési sorrendnek megfelelően az egyes fejedelemségek élén, de velük, a „helyekért” torzsalkodó fejedelmekkel szemben a városoknak reális hatalma volt. Ez a fejedelmi öröklési rend a kijevi Oroszország politikai szétforgácsolódásához, de egyben az etnikai összetartozás-tudat megerősödéséhez, az orosz népiség tömörítéséhez vezetett.

2. „A felső-volgai, részfejedelmi, szabad földművelő Oroszország”, a 13. századtól a 15. század közepéig terjedő szakaszt öleli fel. Kljucsevszkij szerint ekkor, még a tatárok előtt, az ó-orosz állam centruma áthelyeződik Észak-Keletre a lakosság elvándorlása következtében. Az előző korszakhoz képest előtérbe került a földművelés és a földrajzi viszonyok, illetve a fejedelem sajátos szerepe következtében kialakulnak a részfejedelemségek, amelyeket az élén álló fejedelem saját „örökbirtokának” tekint. E korra tehető, a kolonizáció következményeként, az orosz és kisorosz népiség kialakulásának kezdete is.

3. „A Nagy, Moszkvai cári-bojári, katonai-földművelő Oroszország”.

Ez lényegében a 15. század második felétől a 17. század második évtizedéig terjedő periódust jelöli, és hangsúlyos szerepet kap Kljucsevszkij előadásában. Ekkor alakul ki ugyanis a tulajdonképpeni orosz állam, ha nem is tud mindenben megbirkózni az előtte álló feladatokkal. Ebben az összefüggésben kiemelten foglalkozik IV. Ivánnal, aki szerinte csak elmérgesítette az orosz viszonyokat. IV. Iván azonban legfeljebb megnehezítette, de nem tudta megátolni a továbbfejlődést, amely a külső fenyegetettség és az orosz külpolitikai aspirációk következtében csak egy, a cárnak és általában az államnak hatalmas szerepet juttató katonai monarchia irányában történhetett. Oroszország társadalmi berendezkedését, a cár és a szolgáló nemesség, illetve a bojárság egymáshoz való viszonyát, majd pedig ennek összefüggésében a szolgáló katonáskodó rétegeknek az adózó lakossághoz való viszonyát legvégső soron tehát a katonapolitikai célok irányították. (Amit természetesen nem ennyire explicit formában fejt ki Kljucsevszkij.)

4. „Összorosz, császári-nemesi szakasz, a jobbágygazdaság, a földművelés és az üzemek, gyárak periódusa.” Itt a 17. század elejétől a 19. század közepéig terjedő időszakról van szó. A periodizálás némi bizonytalanságról árulkodik, mert bár Kljucsevszkij a 17. századot az orosz történelem „új” szakaszának véli, az még erősen elkülönül a tulajdonképpeni „császári” Oroszországtól, a valódi folytonosságot itt csak a Romanov-dinasztia uralma biztosítja. Nem világos továbbá az sem, hogy az ún. „zavaros időszak” e korszak kezdetét vagy az előző végét jelenti. (A periodizáció utóbbit, a 17. századi történelmet egy kötetben tárgyaló „Előadások” 3. könyve pedig előbbit sugallja. Sajátos továbbá az a körülmény, hogy a négy szakasz közül ez az utolsó az „Előadások” öt kötetéből hármát ölel fel.) Kljucsevszkij utolsó könyvében saját korához közeledve ugyan mind lakonikusabbá válik, de a negyedik szakaszcól szóló koncepciója ennek ellenére továbbra is logikus egységet alkot. A 17. század idevonásával azt jelzi, hogy a „császári-nemesi” Oroszország tulajdonképpen egyfajta választ jelentett a 17. században nyilvánvalóvá lett feladatokra, amelyek megint csak külpolitikai-katonai természetűek voltak, s mind e problémák, mind megoldásuk az orosz történelem antinómiáiról árulkodtak. (A külső feladatok megoldása csak a belső szabadság rovására mehet végbe stb.) Ezzel lényegében minősítette I. Péter és utódai művét is – az addigi fejlődés menetét logikus, de kétes értékű betetőzéseként, a kor „kihívására” adott „új” válaszként.

Végezetül néhány szó Kljucsevszkij történet szemléletéről. Polgári történész mondják róla – ami nem jelent többet annál, hogy nem-marxista. Ez utóbbit művei immanens vizsgálatával is viszonylag könnyű belátni, hi-

szen a marxistának számító Oroszország történetekhez képest alapkérdésekben tér el a véleménye. Így pl. nem a marxista formációelmélettel dolgozik (Oroszország vonatkozásában nem beszél feudalizmusról, aminek következtében elkülöníti Oroszország történelmi útját a Nyugatétól), az osztályharc nem kap hangsúlyos szerepet munkáiban (ezzel szemben az állam annál nagyobb, „össznépi-kiegyensúlyozó” jelentőségre jut), a gazdasági-társadalmi feltételek mellett (és gyakran azok előtt) meghatározó principiumokká válnak történelmi koncepciójában olyan elemek, mint a földrajzi környezet, a kolonizáció (ez utóbbi formaváltozásai alapján periodizálja pl. az egész orosz történelmet), a „nagyorosz lelki alkat” stb. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy lényegében a Kavelin – Csicserin – Szolovjov – féle „államjogi” iskola továbbfejlesztőjével állunk szemben, aki azonban döntő pontokon lépte túl a jogi szemlélet határait. Gazdasági-társadalmi kérdések iránti érdeklődése nemcsak egyes részproblémák kutatása terén nyilvánult meg, hanem szervesen integrálódott történelemszemléletébe. Régebben „polgári ökonomistának” aposztrofálták ezért, de ebből a meghatározásból éppen a meghatározó szempontok sokféleségére, szemléletének komplexitására történő utalás hiányzik. S bár Kljucsevszkij a maga korában iskolát teremtett és briliáns stílusa következtében, kis túlzással talán azt is mondhatjuk, hogy az egész ország tőle tanulta a történelmet, egyetlen jelzővel nem minősíthetjük szemléletét. Ehelyett leszögeznénk, hogy a 19. századi tudományosság magaslatain állt, koncepciója logikus egészet alkotott és még a nyilvánvalóan vitás megoldásaival és megközelítéseivel is meggondolkodtatja a későbbi korok olvasóit.

Az alább bemutatandó, szintéziséből *kiragadott* írásai, úgy tűnhet, nemigen erősítik meg az eddigiekben elmondottakat, Kljucsevszkij mester-ségbeli tudásának egésztől elszakított megjelenési formájukban nem a legjellemzőbb bizonyítékai, történelemszemléletét lehet, hogy egyoldalúan világítják meg. Hogy Kljucsevszkij külön előadásokat szentelt IV. Iván és I. Péter jellemrajzának, az természetesen még a karamzini vonulat pszichologizáló korlátaira utal. Döntően azonban nem erről van szó. Kljucsevszkij ugyanis a szóbanforgó előadásokat megelőző és követő fejezetekben ezeket a személyiségeket a történelmi folyamatba illesztette bele, és így komplex értékelésüket adta. A terjedelmi korlátok miatt azonban csak ezeket az önmagukban álló jellemrajzokat közölhetjük, amelyek még ilyen formájukban is fontosak, mert ellentmondásosságukban is követendő példát jelentenek a történelmi szükségszerűség mellett a személyiségnek is helyet juttató szemlélet-

módjukkal az utóbbi faktorról gyakran megfeledkező sematizáló történetfelfogás számára.

Irodalom

V. O. Kljucsevszkij: Szocsinenija, t. I–VIII., Moszkva, 1957–1959.

N. L. Rubinstein: Ruszszkaja isztoriografija, Moszkva, 1941.

Perényi József: Az orosz történetírás története, 349. Budapest, 1949. (Kézirat).

Ocserki isztorii isztoriceszkoj nauki v SzSzSzR, t. II. (főszerkesztő *M. V. Nyecskina*), Moszkva, 1960.

M. V. Nyecskina: Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij, Moszkva, 1974.